ALTERNATOR
Misliti znanost.

Neodgovorno prepletanje znanosti in politike ali kako je primerjalno jezikoslovje povzročilo holokavst

18. 11. 2021

Number: 46/2021

Author:

- Simona Klemenčič

Bundesarchiv, Bild 135-KB-15-083 / Krause, Ernst / CC-BY-SA 3.0, vir: Wikimedia Commons

Še ne tako dolgo nazaj so nas študente primerjalnega jezikoslovja učili, da se je to začelo leta 1786 s predavanjem (https://www.zukunftsphilologie.de/fileadmin/pdf/zukunftsphilologie/lecture-cum-seminar/Jones-DiscourseOfTheHindus.pdf) Williama Jonesa, britanskega sodnika v Indiji, o sorodnosti med sanskrtom (staro indijščino) in klasičnimi evropskimi jeziki. »Sanskrt ima,« piše Jones, »brez obzira na to, kolikšna je njegova starost, čudovito sestavo; je popolnejši od grškega jezika, bogatejši od latinskega jezika in bolj izbrano plemenit kot eden ali drugi, obenem pa tako v korenih glagolov kot v slovničnih oblikah enemu in drugemu bolj podoben, kot bi bilo mogoče kdaj pričakovati, da bi se lahko zgodilo po naključju; zares, noben filolog ne bi mogel raziskovati vseh treh, ne da bi verjel, da so vsi izšli iz istega skupnega vira, ki morda ne obstaja več.« Tako se je rodilo primerjalno jezikoslovje, pravi legenda, to pa je pripeljalo do rekonstrukcije skupnega praindoevropskega jezika, za katerega zdaj vemo, da so ga naši predniki govorili okrog leta 4000 pred našim štetjem. Že nekaj brskanja pokaže, da ne drži, da Jonesovo predavanje predstavlja začetek primerjalnega jezikoslovja. Jones je povzel, kar je bilo konec 18. stoletja evropskim intelektualcem že poznano – da so tedaj znani večji evropski jeziki izšli iz skupnega prednika (https://plus.si.cobiss.net/opac7/bib/269430272) . Anton Tomaž Linhart je istega leta 1786 v prvem delu v nemščini napisanega *Poskusa zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije* zapisal naslednje:

»Jezikoslovci so dokazali, da so bili grški in latinski, slovanski in germanski jeziki nekoč en sam jezik velikega narodnega debla, dokler ni v različnih vejah, položajih in usodah glavnega debla polagoma izgubil svojo identiteto in prešel v narečja, iz njih pa se je zaradi stopnjujočih se razlik izoblikoval celo v različne jezike, katerih sorodnost je moč prepoznati le še s pomočjo karakterističnih značilnosti.«

V drugi knjigi iz leta 1791 govori o skupnem predhodniku Perzijcev, Armencev, Grkov, Latincev, Galcev, Slovanov in Nemcev (to izvorno ljudstvo imenuje »Kavkazijci«). Leta 1797 pa smo se s primerjalnim jezikoslovjem prvič srečali v slovenščini: Valentin Vodnik piše v časniku *Lublanske novice* (https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-63FS0WKL) v razpravi *Povędanje od slovęnskiga jezika*:

Slovenski jezik je v' perveh ali koreninskeh besedah nekaj podoben Armenskimu ino Perziskemu. Še bol so si med seboj podobni gręgski, latinski, nęmski, inu slovenski. To pokaže, de so ti rodovi nekidaj v' nar pervih časih skup rojeni notri v' srędi Azije. Počasi so Gręgi, latini, nęmci inu slovenci se ven iz Azie v Europo širali, inu Armence, inu Perse v' Azii popustili. Mati jih je odstavila, oni so iz zibeli ustali, inu govorit začęli. Koder so Slovenci iz Azie svoje zibęli ven šli pruti Europi, niso bili sami, temuč je bila še lę osnuva štirih velikih jezikov ukup, to je Gręgov, Latinov, Nęmcov, inu Slovencov. Počasi so več po svęti vidili, rodove gmęrali, rodovi med seboj blebetali, inu se v' besedah en drugiga dalšali; tako dolgo, de je jezik štir velike verhe pognal; gręge, latince, nęmce inu slovence. Timčasi so divji okol hodili, od lova, od sadja inu zeliš se živęli. De so ti štirji verhovi iz eniga jezika, sam jezik razodęva; postavim slovęnec reče: mati, nęmec mutter, latinec mater, gręg meter; mi pravimo miš, nemec mauſs, latinec mus, gręg mys; tako tudi: kluč, schliſsel, clavis, klys; jajce, ay, ovum, oon; sedím, sitze, sedeo, hiseo; nov, neu, novus, neos; inu tako naprej silno dosti drugeh besedi.

Devetnajsto stoletje je čas ogromnega razmaha primerjalnega jezikoslovja indoevropskih jezikov (imenovali so jih tudi jafetitiski, skitski, indogermanski in še marsikaj drugega). K temu je pripomoglo naraščajoče število slovnic in slovarjev v obdobju splošnega pospešenega raziskovanja sveta. Veda je ostala pomembna do danes, saj je edina, ki omogoča raziskave izvora jezika in njegovega besedja, torej etimologije. Naj spomnimo, da je primerjalno jezikoslovje med ustanovitvenimi smermi Univerze v Ljubljani 1919 in se je kasneje razcepilo na dve smeri, ki ostajata do danes, primerjalno jezikoslovje indoevropskih jezikov in primerjalno slovansko jezikoslovje. Med pomembnimi primerjalnimi jezikoslovci omenimo Frana Miklošiča in Jerneja Kopitarja. Njun prispevek k tej znanosti cenijo tudi zunaj slovenskih meja.

V prvi polovici 20. stoletja je izšla nova velika indoevropska slovnica, *Indogermanische Grammatik* Hermanna Hirta, ki je izšla v sedmih delih med letoma 1921 in 1927. Veliko delo 20. stoletja je tudi primerjalni slovar, *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen* avtorjev Aloisa Waldeja in Juliusa Pokornyja.

Biti arijec

Prvi znanstveniki, ki so se ukvarjali z indoevropskim prajezikom, so menili, da je bila indoevropska pradomovina verjetno v Aziji, nekje med Kaspijskim morjem, Afganistanom, Uzbekistanom in Tadžikistanom. Pri tem jih je vodilo romantično navdušenje nad indoiranskimi (»arijskimi«) jeziki, za katere so menili, da so še najbolj podobni skupnemu indoevropskemu prajeziku. Začetke indoevropskih jezikov so si predstavljali v kakšnem prijetnem predelu Azije, kjer so prvotni Indoevropejci gojili svojo višjo kulturo, dokler ni bila zrela, da jo ponesejo v svet. Indoiranci bi bili torej tisti Indoevropejci, ki so ostali na področju prvotne domovine in so še najbolj istovetni s prvotnimi predstavniki praindoevropskega naroda.

Beseda **arós* ali **ariós* je v poznem indoevropskem prajeziku pomenila 'svoboden človek' ali 'sonarodnjak'. V sodobne evropske jezike je prišla iz indoiranščine. Izraz **arya-*, danes s posredovanjem nemščine poslovenjen v *arijec*, so uporabljali Indoiranci za poimenovanje pripadnikov svoje etnične ali verske skupnosti. Iz iste besede prihaja ime iranskega plemena Alani in ime dežele Iran (iz rod. mn. **aryānām* 'od arijcev'). Izraz arijec se je v Evropi uveljavil v času romantičnega nazora o izvoru evropskih narodov in je pomenil nekaj takega kot najbolj neposreden, najbolj čist potomec prvotnih Indoevropejcev, kulturno najvišjega naroda. To je bil hkrati tudi čas, ko so še istovetili jezik, narod in raso – iz te poenostavljene slike se je rodil izraz »arijska rasa«.

Na polovici 19. stoletja je v mnenje, da je zibelka Arijcev, torej Indoevropejcev, Azija, prvi podvomil angleški jezikoslovec Roger Latham. Opozoril je, da je večina indoevropskih jezikov v Evropi in je bolj verjetno, da so Indoiranci tisti, ki so se ločili od ostalih in prepotovali tako dolgo razdaljo. Od tedaj se je pogled na območje pradomovine spremenil: preselila se je v Evropo, nekako hkrati z vzponom nemškega nacionalizma pa se je selila vedno bolj na germanski sever. Nacistična Nemčija je izsledke primerjalnega jezikoslovja priredila v skladu s svojimi prepričanji. Privzeli so svastiko, stari indijski simbol, ker so želeli s tem (nekoliko nedosledno) pokazati svojo starobitnost. Izraz arijska rasa za predstavnike prvotnih kulturno višjih Indoevropejcev se je obdržal, podoba tega arijca pa je postala svetlolasa, modrooka in mišičasta. Dostikrat slišimo, da je prišlo do nacističnih (fašističnih) idej zaradi napake, ker v tistem času zmotno niso razlikovali jezika od rase. Vendar dogajanja v prvi polovici 20. stoletja ni mogoče odpraviti kot posledico znanstvene napake. Ideologija arijske »rase« je zrastla iz povsem legitimnih, dobro premišljenih raziskav v prostoru, ki še danes velja za zgled sistematičnosti in natančnosti v znanosti in tehnologiji. Na tem mestu se ne moremo spuščati v iskanje razlogov, kaj je v Nemcih netilo

tolikšen odpor do Židov oziroma Judov. Z usmerjenimi znanstvenimi dognanji v času pred 2. svetovno vojno so to sovraštvo naknadno utemeljevali. Kako je prišlo od jezikovnih raziskav do pogroma nad drugače govorečimi, je raziskoval Christopher Hutton v svoji knjigi Lingvistika in tretji rajh : Fašizem materinščine, rasa in jezikoslovje (*Linguistics and the Third Reich : Mother-tongue Fascism, Race and the Science of Language* (https://www.routledge.com/Linguistics-and-the-Third-Reich-Mother-tongue-Fascism-Race-and-the-Science/Hutton/p/book/9780415757591)).

Kako sveta je materinščina

Nekatere od idej o jeziku so nam privzgojene tako zgodaj in močno, da se do danes nismo navajeni spraševati o tem, od kod izvirajo in v kakšnem kontekstu so nastale. Ena od teh je ideja, da je »materni« jezik nekaj svetega. En obraz čaščenja materinščine je jezikovni purizem, ki ga SSKJ razloži kot pretirano prizadevanje za čist jezik, zlasti z izločanjem tujih prvin. Pred nekaj dnevi je na Facebookovi strani Inštituta za slovenski jezik pod zapisom o dnevu reformacije uporabnik pustil naslednji zapis: »Zavest o pomenu reformacije bi najprej morala priti med akademike in profesorje na fakultetah, v njihove učbenike ter predavanja. Tam se dela največji izvirni greh nad maternim jezikom. Materni jezik ravno zaradi izobražencev hitro izgublja svojo izvirnost in lepoto. Vprašanje je, koliko bi Trubar razumel današnjo slovenščino in kaj bi si mislil o njenem pospešenem potujčevanju. Mladi resda nezavedno kazijo jezik, toda šole le to še pospešujejo, namesto da bi to zavirale in popravljale.« Če se jezik spreminja, to po mnenju avtorja zgornjih vrstic pomeni, da varuhi, ki jim je država zaupala nalogo ohranjanja njegove čistosti, ne opravljajo svojega dela.

Ta pogled se je začel oblikovati iz nazorov, ki jih srečamo v času narodnih preporodov, okrepijo se v drugi polovici 19. stoletja in nato podivjajo v prvi polovici 20. stoletja v Nemčiji, ko je status maternega jezika eksplicitno pobožanstven v delih jezikoslovcev, kot je Georg Schmidt-Rohr; ta je že leta 1917 izdal delo z naslovom Naša materinščina kot orožje in orodje nemške misli (*Unsere Muttersprache als Waffe und Werkzeug des deutschen Gedankens* (https://books.google.si/books/about/Unsere_Muttersprache_als_Waffe_und_Werkz.html?id=0p1BAAAAYAAJ&redir_esc=y)). V svojem eseju Rasa in jezik (*Rasse und Sprache*) leta 1939 vzneseno zapiše, da je materinščina božanstvo, objekt močnega čaščenja in neomajne ljubezni, in iz katere seva moč, ki ustvarja življenje in ga poživlja. Ta ideja je nastala iz sicer takrat legitimnega pogleda, da se z matere na otroka skupaj z jezikom prenaša tudi kultura. Novejše raziskave avtorjev, kot je Lynne Vernon-Feagans, sicer pokažejo, da je potrebno predstavo o izključnem vplivu matere na razvoj jezika pri otroku prilagoditi in spremeniti v skladu z zadnjimi dognanji, po katerih je vloga očeta pri razvoju jezika pomembnejša, kot smo mislili.

V nadaljevanju pa imamo možnost opazovati, kako se iz znanstvenega opažanja rodi ideologija. Eden od pomembnih konceptov v času nacizma je svetovni nazor (*weltanschauung* ali *weltsicht*), ki se od naroda do naroda – od jezika do jezika – razlikuje. Za (pred)nacistične teorije različni jeziki predstavljajo različne poglede na svet, različne kulturne in moralne vrednote, zato zavračajo univerzalizem (zdaj bi rekli multikulturnost). Zavračajo tudi univerzalne jezike, kot je esperanto, ki ga je sestavil Jud Zamenhof. Menijo, da bi bil skupni jezik velika izguba. Ideologija materinščine je antisemitska ideologija, saj Židje oziroma Judje niso zvesti svojemu prvotnemu jeziku, hebrejščini (od tistih časov se je to spremenilo in mnogi zdaj govorijo oživljeno hebrejščino kot materni jezik). Židje oziroma Judje, ki so zavrgli svoj jezik, imajo nenaraven odnos do materinščine, so opozarjali nemški jezikoslovci, zvesti so le svoji rasi, ne pa tudi jeziku, živijo v mnogih državah in govorijo vse mogoče jezike. Zanje je bil jezik zgolj orodje za komunikacijo in za to, da se lahko infiltrirajo v druge narode, kjer povzročajo težave: širijo razne oblike univerzalizma, kot je komunizem, liberalizem, kapitalizem, »judovsko-krščanske« vrednote, prostozidarstvo in mednarodne jezike. Kot taki so predstavljali nevarnost nemškemu narodu in bolj ko je bila materinščina sveta in čaščena do razmer kulta, večja je postajala v njihovih očeh židovska nevarnost. Nacizem je v prvi vrsti gibanje za pravice jezika, dodatno okrepljeno z novim razumevanjem pomena vloge jezika v razvoju otroka. *Mater*inščina, ki je jezik avtoritete (= države), potrebuje zaščito te države, ki predstavlja avtoritarnega očeta, *oče*tnjavo. Ta poskrbi, da bo prenos kulture z matere na otroka potekal čim bolj nemoteno, da bo omogočena krepitev bistvenih vrednot narodnega značaja. Sila države je edina, ki lahko in mora poskrbeti za to. Če se Nemci znajdejo zunaj meja domovine, se bodo asimilirali, to pa ni le problem teritorija. Če ima Nemka otroka z Nemcem in ga vzgaja v nemščini, a na teritoriju slovanske države, ga ne vzgaja v jeziku države – oče ne govori jezika avtoritete in zaradi tega mu je odvzeta moč, ki bi jo moral imeti, da bi bil jezik v svoji svetosti zaščiten, kot je treba. Da bi se izognili asimilaciji, mora biti jezik matere enak kot jezik očeta, tako biološko (jezik otrokovega očeta) kot metaforično (jezik očetnjave) in meje jezikovnega teritorija morajo biti jasno določene in dobro zaščitene.

Kakšne barve naj bo koža

Po Huttonu je lingvistika obenem starš in otrok rasne ideologije. Antropologi 19. stoletja so svoje ideje o rasah naslonili na jezikoslovne izsledke, jezikoslovje je nato privzelo ideje antropologov in se naslonilo nanje. V istem času pa so bile velike pozornosti deležne tudi druge razvijajoče se znanstvene panoge, pogledi in šole. Iz darvinizma se je izoblikoval socialni darvinizem, po katerem za človeške skupine in rase veljajo enaki zakoni naravne selekcije, kot jih je Charles Darwin ugotovil za ostale vrste. Osrednje mesto v znanstvenih raziskavah končno zavzamejo številke. Meritve človeka so izšle iz spoznanja, da lahko pridemo do zanesljivejših ugotovitev z merjenjem kot z domnevanjem in da s številkami najlažje podpremo mnoge koncepte in izrazimo spoznanja. Metode, zastavljene v obdobju razsvetljenstva, se izpopolnjujejo, dopolnjujejo in širijo. Delo švicarskega pastorja Johanna Kasparja Lavaterja o fiziognomiji Fiziognomski fragmenti za napredek človeškega spoznanja in človekoljubja (*Physiognomische Fragmente, zur Beförderung der Menschenkenntniß und Menschenliebe* (https://www.deutschestextarchiv.de/book/show/lavater_fragmente01_1775) ; izšlo v štirih delih v letih 1775–78), v katerem je dokazoval, da je različne človeške značaje mogoče pripisati različnim tipom postav in obrazov, je

postalo obvezno čtivo izobražencev in je sprožilo mnoge nadaljnje raziskave, za katere se je zdelo, da potrjujejo njegove poglede. Konec koncev so možgani organ uma, sestavljeni so iz manjših enot, ki imajo vsaka svojo funkcijo, bolj ko je določena funkcija razvita, bolj je razvit del možganov, ki je odgovoren zanjo, razvoj možganov pa je največji v obdobju, ko je lobanja še mehka. Tako je mogoče samo z meritvami na lobanji odraslega človeka ugotoviti, kakšne so njegove mentalne sposobnosti in značaj. Meritve so pokazale veliko pozitivnega za predstavnike »arijske rase« in precej manj za vse ostale.

V času vedno glasneje izraženega in jasneje utemeljenega dvoma v obstoj bogov so se mnogi začeli ozirati po nečem, kar bi nadomestilo religijo. Kot odgovor trendu, da svet in človeka izrazimo s številkami, se ponovno obudi vitalizem, nauk o nemerljivi življenjski sili, poznan že vsaj od antike. Mnogi so se uprli pogledu, da svet lahko razložimo le z eksaktnimi znanstvenimi metodami. Ko sta znanost in tehnologija ravno zaradi eksaktnosti doživljali prej nesluten razvoj in odprli mnoga vrata, za katera se je prej zdelo, da jih lahko odpre le magija, je prišlo do nepričakovanega efekta, ki se izrazi denimo v viktorijanskem zanimanju za komunikacijo z duhovi – ljudje so se začeli spraševati, kaj vse še obstaja zunaj meja trenutno spoznavnega in čaka, da bo odkrito. Tako so se mnogi okrog preloma stoletja resno navdušili nad idejo komunikacije z duhovi in nad teozofijo (promotorka te religije je bila Helena Blavatska, 1831–1891), ki je zgodovino sveta razlagala skozi zaporedje sedmih ras, ki si sledijo od najmanj do najbolj razvite, pri čemer sta bili prva in druga rasa tako prvinski, da sta se razmnoževali z delitvijo in kalitvijo, tretja (lemurijska), katere temnopolti predstavniki še živijo v Afriki in delih Indije, je že precej podobna ljudem, predstavniki četrte (atlantske) rase so vsi ostali, ki niso čistokrvni arijci, med temi tudi mediteranska rasa, peta rasa so arijci, medtem ko se bo šesta, že skoraj popolna, s sposobnostjo jasnovidnosti, začela rojevati v začetku 21. stoletja v Kaliforniji. Kako bizarne so bile te ideje, v tistem trenutku ni bilo več dovolj pomembno, da se iz njih ne bi rodila ariozofija, okultna ideologija modrosti arijske rase, in arianizem, ideologija rasne večvrednosti arijcev.

Kako si prisvojiti monopol nad resnico

Hutton je v svoji knjigi *Lingvistika in tretji rajh* analiziral, kako je nacistom v Nemčiji uspelo, da so ideje o večvrednosti arijske rase, ki so jih podpirali, postale prevladujoča in nato edina ideologija. Leta 1933 so bili nacisti že dovolj močni, da so sprejeli Zakon o obnovi profesionalne državne službe (*Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums*), po katerem so z nemških univerz pregnali vse, ki jim niso bili po volji: vse univerzitetne in znanstvene delavce, ki niso bili »arijci« in vse, ki so jim bile blizu ideje komunizma, socializma in liberalizma. Med temi so bili tako pomembni primerjalni jezikoslovci, kot je bil zgoraj že omenjeni Julius Pokorny. Leta 1935 so efektivno ukinili Ministrstvo za znanost in izobrazbo in ga priključili Ministrstvu za kulturo pod vodstvom zagrizenega nacista Bernharda Rusta. Univerze so si podredili z dveh strani – z radikalizacijo študentov na eni strani in s prevzemom odločilnih pozicij na univerzah na drugi. Ministrstvo je imelo veto na imenovanje rektorjev. Mesta rektorjev je zasedalo vedno več nacistov, ljudi, ki so izkazali ustrezen *weltanschauung*. Odpor mnogih zaposlenih, na katerega so pri tem naleteli, so preprosto ignorirali. Vzporedno pa so nacisti vzpostavili še lastni sistem šol in inštitutov, kot so bile elitne šole *Adolf-Hitler-Schulen*, *Nationalsozialistische Ordensburgen* in *Nationalpolitische Erziehungsanstalten*.

Dogodki izpred slabih sto let bi nas morali naučiti, da do katastrofe ne pripelje ideja, temveč ljudje – v prvi vrsti oblasti in krvi željni posamezniki, takoj za njimi pa vsi tisti, ki ne storijo ničesar, da bi jih ustavili. Radi bi verjeli, da smo zdaj pametnejši in se grozote 20. stoletja ne morejo več ponoviti, a ljudje se upijanijo od moči ne glede na to, kako nesmiselne so ideje, ki jim sledijo. Pomembno je, da prepoznamo politične voditelje preteklosti, ki so pognali v tek pošastne zločine, kot karizmatične ljudi z odličnim čutom za psihologijo, ljudi okrog njih pa kot vsakdanje, v normalnih časih neškodljive slehernike. Pomembno je tudi, da prepoznamo znanstvenike iz časa pred drugo svetovno vojno kot inteligentne ljudi, ki so izhajali iz legitimnih, solidno argumentiranih idej, in jih nimamo za ljudi iz davne preteklosti, ki še niso imeli pravega znanja. Celo radovednost o zgodovini jezika in ljubezen do materinščine se lahko izmaličita v gonilo masovnega uničenja in tudi mi smo se iz tega nekaj naučili. Sodobni jezikoslovci smo raziskovalci, popisovalci, razlagalci. Slovenski jezikoslovci smo stražniki slovenščine – to pomeni, da skrbimo za njeno mesto, njen obstoj in razvoj, ne pa za svetost in čistost jezika. To sta koncepta, ki obstajata in ostajata v preteklosti.

https://www.alternator.science/en/long/neodgovorno-prepletanje-znanosti-in-politike-ali-kako-je-primerjalno-jezikoslovje-povzrocilo-holokavst/